

TANZİMATTAN SONRA HALK EĞİTİMİ
İÇİN KURULAN İKİ CEMİYET: CEMİYET-İ
İLMİYE-İ OSMANİYE VE CEMİYET-İ
TEDRİSİYE-İ İSLAMİYE*

Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Eğitim bir milletin düntü, bugünü ve geleceği için çok önemli unsurdur. Çağdaşlaşma hareketleri içerisinde de eğitimin ayrı bir yeri vardır. XIX. Yüzyıl'da Tanzimatla birlikte yeni bir döneme giren Osmanlı Devleti de eğitimin önemini kavramıştı. Bu dönemde devlet eliyle yapılanların yanı sıra kendisini sorumlu hisseden ve Batılılaşmaya gönül veren bazı aydın ve devlet adamlarının kişisel gayretleriyle "ilmî cemiyet" olarak adlandırılan bazı sivil örgütlenmelere de imza atılmıştı. 1839-1876 yılları arasında eğitim, bilim ve kültür tarihi için önem arzeden beş büyük cemiyet kurulmuştu. Bunlardan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye halk eğitimi konusunda ön plân çıkmıştı ki bu çalışmanın konusunu da bunlar oluşturmaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER

Tanzimat, Eğitim, Bilim, İlmi Cemiyet, Halk Eğitimi

*Bu makale 1998 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "Tanzimattan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler" başlıklı yüksek lisans tezimizden faydalanılarak hazırlanmıştır.

TWO SOCIETIES FOUNDED FOR PUBLIC
EDUCATION AFTER TANZIMAT: CEMİYET-İ
İLMİYE-İ OSMANİYE AND CEMİYET-İ
TEDRİSİYE-İ İSLAMİYE

Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi University Faculty of Art and Sciences

Education is a very important element for a nation's past, present and future. Education has an exceptional place in modernization activities. The Ottoman State that entered a new era with Tanzimat during the 19th century comprehended the importance of education. At this period besides governmental efforts, some intellectuals and statesmen devoted to Westernization founded civilian organizations that were called "Scientific Societies". Five big societies, important for education, science and cultural history were founded between 1839-1876. Study explores two of these societies, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" and "Cemiyet-i Tedrise-i İslamiye"

KEYWORDS

Tanzimat, Education, Science, Scientific Societies, Public Education

1.GİRİŞ

Tanzimat döneminde eğitimin devleti yıkılıştan kurtaracak, siyasal ve toplumsal işlevleri olduğunun farkına varılması Osmanlı Devleti için çok önemli ve üzerinde durulması gereken bir gelişmeydi. Nitekim fermanla eğitimiyle ilgili herhangi bir madde olmamasına rağmen Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşları örgün ve yaygın eğitim yolu ile halkın eğitilmesini ancak bu sayede devletin kurtularak, Tanzimatın başarıya ulaşabileceğini düşünüyorlardı.

Sultan Abdülaziz Ocak 1845’de Sadrazam ve nazırlara hitaben yayınladığı fermanla ülkenin bayındırlığı ve halkın refahı için üzerlerine düşeni yapmaları ve ülkenin uygun yerlerinde gerekli okulların açılarak halkın eğitilmesi üzerinde durmuştu.(Takvim-i Vekâyi,280,21 Ocak 1845) Padişahın bu talimatından sonra eğitime olan ilgi artmış, 1846’da Mekâtib-i Umûmiye Nazırlığı kurulduğu gibi rüştiye ve idadî sınıfında pek çok yeni okul açılmıştı. 1857’de eğitim-öğretim işleri ve medrese dışında açılan yeni okullar Maarif-i Umûmiye Nezareti’ne bırakılırken, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile de örgün eğitimde ilk, orta, yüksek olmak üzere hukukî ve idari düzenlemeler yapılmıştı. Ancak medreselerin tepkisinden çekinildiğinden ilköğretime hiç el atılmadan orta ve yüksek öğretimde düzenlemelere gidilmesi dolayısıyla istenen sonuç alınamamıştı. Uzun yıllar Tanzimatın düalist(ikili) yapısıyla bağlantılı olarak medreseler yeni okullarla birlikte varlığını sürdürürken çok çeşitli zıtlık ve uyumsuzluklar da yaşanmıştı. Öte yandan azınlık ve yabancı okulları gelişme göstererek Tanzimatın “Osmanlılık” politikasının işe yaramadığını kanıtlarcasına devlet için tehlike arz etmeye başlamışlardı.

Tanzimat döneminde meslekî ve teknik eğitimde de plânsız bazı girişimler olmuş Orman Mektebi, Maadin Mektebi gibi çeşitli okulların yanısıra Darümuallimîn açılmıştı. Yüksek öğretim alanında ki gelişmelere baktığımızda ise bir Darülfünûn kurulmasına 1846 yılında karar verildiği ancak açılışın 1863’e kadar geciktiği görülmekteydi.

Görüldüğü üzere Tanzimat döneminde eğitim alanında çok sistematik olmasa da devlet eliyle bazı girişimler yapılmış ve önemli adımlar atılmıştı. Bunların kalıcı ve faydalı hale gelmesi süreklilik ve uzmanlık gerektirmekteydi. Bu dönemde eğitimin gelişmesi, okur-yazarlığın artması gazete ve kitap yayımını arttırırken halk eğitimi alanında önemli gelişmeler yaşanmış ve yeni kurumlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Takvim-i Vekâyi ile başlayan süreçte çıkan resmî ve gayri resmî gazeteler halkın bilinçlenmesi ve eğitimi açısından çok önemliydi. Artık Osmanlı Devleti’nde de bir “kamuoyu” kavramı ve “cemiyet” gibi sivil örgütlenmeler konuşulur ve tartışılır olmuştu. Halk eğitiminin bu şekilde bilinçli olarak ele alınmaya başlanması yeni oluşumları da gündeme getirmişti. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye bu tür oluşumların ilklerinden olup önemli işler yapmışlardı.

2. CEMİYET-İ İLMİYE-İ OSMANİYE

2.1. Cemiyetin Kuruluşu ve Mecmua-i Fünûn

Petersburg Sefiri Halil Bey başkanlığında ve Münif Paşa'nın önderliğinde kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Tanzimat döneminde Osmanlı aydınlarının kişisel gayretleriyle kurulan ilk cemiyet olması açısından büyük önem taşımaktadır.

11 Nisan 1861 tarihli arzuhal (BOA; İrade/Dahiliye 31671/2) ile amaçlarını; din ve politika hariç olmak üzere her türlü ilim ve fenne dair eser telif ve tercümesi ile halka yönelik dersler vermek şeklinde açıklayan cemiyet 24 Mayıs 1861 tarihli irade (BOA; İrade/Dahiliye 31671/3) ile açılmıştı. Devletten faaliyetlerine izin, toplantıları için uygun bir yer ile kitap telif ve tercüme eden üyelerine mükâfat verilmesini isteyen cemiyetin üç isteğinden sadece ilki karşılanmış, diğerleri daha sonra görüşülmek üzere ertelenmişti.

“Mecmua-i Fünûn” adı verilen bir yayın organı ile faaliyetlerine başlayan cemiyet bir de nizamname yayınlamıştı. Beş fasıl ile otuz beş maddeden oluşan ve Mecmua-i Fünûn'un ilk sayısında neşredilen nizamnamede cemiyetin amacı açıklandıktan sonra en fazla otuz iki sayfadan ibaret olmak üzere Mecmua-i Fünûn isimli bir dergi çıkarılarak üyelere dağıtılacağı, ve merkezin İstanbul'da olacağı belirtilmişti. Cemiyet daimî, daimî olmayan ve haberleşme yoluyla katılan muhabir üyeler olmak üzere üç çeşit üye bulunduracak, üye seçiminde din ve cinsiyet ayrımı yapılmayacaktı. Ancak üyelerin Arapça, Farsça ve Türkçe yanında Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve eski Yunancadan birini layıkıyla bilmesi gerekiyordu. Daimî üyelerin Devlet-i aliyye'den olması şart olmakla birlikte diğer üyelikler için böyle bir şart yoktu. Daimî üyeler müsait oldukları sürece dergiye yazı göndermeye veya bilgili oldukları ilim ve fenlerde halka ders vermeye mecburdular. Cemiyette daimî ve daimî olmayan üyelerin oy hakkı varken muhabir üyelerin böyle bir hakkı yok ancak müzakerelere katılma hakkı vardı. On beş kişilik bir komisyon tarafından yönetilecek cemiyetin bir başkan, bir başkan yardımcısı ve iki Türkçe kâtibi bulunacaktı. Üyeler ayda yirmi kuruş aidat verecek, toplanan para masraflara yetmediği takdirde gerekli miktar yine üyelerden toplanacaktı. Cemiyetin dili Türkçe olup Türkçe'yi lâyıkıyla bilmeyen üyelerin yazıları da Türkçeye çevrilecekti. Cuma günleri toplanacak olan cemiyet 15 Mayıs'da yıllık olağan genel kurul yapacaktı.(Mecmua-i Fünûn, I,1,Haziran 1862)

Mecmua-i Fünûn'un ilk sayısında, nizamnameden sonra mevcut görevleri de belirtilerek cemiyetin üyeleri sıralanmıştı. Bu listede otuz üç daimî ve sekiz daimî olmayan olmak üzere toplam kırk bir üye bulunmaktaydı. Daimî üyelerden on altısı Tercüme Odasında memur veya mütercim, on biri değişik memuriyetlerde memur, üçü mühendishane hocası, ikisi kurmay subay, biri de Mekteb-i Harbiye'de subaydı. Kurucu üyeler arasında ulemadan kimse olmadığı gibi on bir gayrimüslim vardı. (İhsanoğlu, 1987,

208) ki bu gerçekten din ve ırk ayrımı yapılmadığının bir göstergesiydi. Hepsi iyi yetişmiş ve bir Avrupa dilini lâyıkıyla bilen kişilerden oluşan cemiyet yeni tip aydınların toplum içinde artmakta olan yerlerine de işaret etmekteydi.

Cemiyetin en büyük problemlerinden birisi belirli bir toplanma mekânlarının olmamasıydı. Yer talepleri devlet tarafından ertelendiğinden bir süre değişik yerlerde toplanarak gerekli düzenlemeleri yapmaya çalışmışlardı. Bu arada Mecmua-i Fünûn'un ikinci sayısının bir nüshası padişaha takdim edilmiş ve bunun görülüp alıkonulduğuna dair bir irade yayınlanmıştı. (BOA; İrade/Dahiliye, 33552) Eğitime önem veren ve yeni fikirlere açık bir kişi olan Sadrazam Fuad Paşa da cemiyetin faaliyetlerini takdir ederek kendilerine Çiçek Pazarı'ndaki Taş Mektebi tahsis ettiği gibi mülkî erkâna gönderdiği bir "emirnâme-i sâmi" ile Mecmua-i Fünûn'un okunmasının teşvik edilmesi ve özendirilmesini istemişti. (MF,I,5,Ekim 1862) Hatta derginin uzak yakın her yere aynı posta ücreti ile gönderilebilmesi için özel bir tarife de uygulanmıştı. Fuad Paşa'nın desteği ve sağladığı imkânlar cemiyet üyelerine büyük moral ve çalışma şevki verdiği gibi önlerini de açmıştı.

Cemiyet kendisine tahsis edilen yerde öğrencilere ve meraklılarına Avrupa dilleri ve çeşitli fenlere dair ücretsiz dersler vermeye başlamıştı. Haftada iki-üç kez belirli saatlerde verilen Fransızca, İngilizce ve Rumca dersler büyük ilgi görmüştü. Hatta Fransızca dersine gösterilen yoğun ilgiden dolayı öğrenciler seviyelerine göre dört gruba ayrılmıştı. (MF,II,24,Mayıs1864) Dersleri dönemin ünlü devlet adamları konferans şekline verilmekteydi. Örneğin; tarih-i tabii dersini Hekimbaşı Salih Efendi, hikmet-i tarih dersini Ahmed Vefik Paşa, Avrupa tarihini Cenanzade Kadri Bey, Roma tarihini Kara Todori Paşa, jeolojiyi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden Edhem Paşa okutmaktaydı. (Ebuzziya Tevfik,1910,253) Derslere katılımın çok olması için herkesin anlayacağı bir dil ile verilmesi ve gerektiğinde deneyler yapılması kararlaştırılmıştı.

Münif Paşa dersleri, öğretmen ve öğrencileri dikkatle izleyerek bu işin de takipçisi olmuştur. Bugünlerde cemiyetin öğrencilerinden birisi olan Ebuzziya Tevfik "Bizim gibi on beşer, on altışar yaşındaki gençleri oraya müdâvim gördükçe, Münif Efendi mücessem bir neşve kesiliyor, derslerden sonra notlarımıza bakarak ne olda not ettiğimizi muayene ve bazı istilâhât hakkında tevsîî izahat ediyordu." (Ebuzziya Tevfik, 1910,253) diyerek Münif Paşa'nın bu işe ne kadar gönül ve emek verdiğini anlatmaktadır.

Nihaî hedefleri Darülfünûn açılmasına zemin hazırlamak üzere çeşitli bilimsel konferanslar da düzenleyen cemiyet mekân olarak da 1846'dan beri inşası süren Darülfünûn'un boş odalarını seçmişti. Böylece bir anlamda canlandırılan yapı da ilk konferans yine Sadrazam Fuad Paşa'nın desteğiyle 13 Ocak 1863 günü Derviş Paşa tarafından verilmişti. Fizik ve kimyanın toplum hayatındaki önemini vurgulayarak konuşmasına başlayan

Derviş Paşa dinleyenleri hayrette bırakacak bazı elektrik deneyleri ile ilgi uyandırmayı ve verdiği bilgilerin kalıcı olmasını da sağlamıştı. (MF, I,7,Ocak 1863)

Münif Paşa'nın verdiği "Eski Türk Harflerinin Islahı" konulu konferans da büyük ilgi uyandırmıştı. Arap harfleri ile Türkçe okuyup yazmanın zor olduğunu, bu alfabede ünlü harfler olmadığından Türkçe bir kelimenin farklı şekillerde okunabildiğini söyleyen Münif Paşa iki öneride bulunmuştu; Birinci önerisi harflerin "hareke"¹li olarak yazılması, ikinci önerisi ise daha radikal bir değişiklik olarak Türkçe'nin ayrı harflerle (huruf-u munfasıla) yazılmasıydı. Ayrı harflerle alfabe kitapları, broşürler basılıp, bunlara sesli harfler eklenerek bazı okullarda denenmesini öneren Münif Paşa ayrı harflerin basım işini kolaylaştıracağını da iddia etmekteydi. Münif Paşa'nın önerisinden yaklaşık on dört ay sonra Kafkas Kaymakamı Grandük Mişel'in tercümanı Ahundzade Fethali harflerin ıslahına ilişkin bir rapor hazırlayarak Sadarete sunmuş, Sadaret de bu raporu incelenmek üzere Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye göndermişti. Münif Paşa ile benzer görüşler ileri süren Ahundzade'nin teklifi görüşülmüş ve harflerin ıslahı konusunda görüş birliğine varılmıştı. Nitekim 1869'da Rus Sefiri Melkum Han ile Namık Kemal arasında da aynı konuda bir tartışmanın başlayacak (Tansel,1953,227-230) ve Münif Paşa'nın açtığı bu yol harf inkılâbına kadar uzanacaktı. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin başlattığı bu dil tartışmaları Mecmua-i Fünûn'da farklı bir boyut kazanarak Arapçanın artık bir bilim dili olamayacağından hareketle uluslararası terimlerin kullanılmasını savunulmuştu ki bu aynı zamanda cemiyetin ve derginin Batılılaşma gayretinin bir göstergesiydi.

Cemiyet ayrıca öğrenci ve meraklılarına coğrafya, anatomi ve mekanikle ilgili resim, model, harita, alet ve edevattan oluşan bir koleksiyon sunma hizmeti de vermekteydi. (Eren, 1971,11) Halkın kendi içinden çıkardığı ve üst düzey hizmet vermeye çalışan bu yapılanma önemli ve takdir edilmesi gereken güzel bir gelişmeydi. Nitekim cemiyetin faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmamış aşağıda ayrı başlıklar altında inceleyeceğimiz gibi halka açık bir kütüphane ve okuma salonu mahiyetinde bir kıraathane de açmıştı. Hatta cemiyet Mecmua-i Fünûn neşri için bir matbaa kurmuş bu matbaa da daha sonra Türkçe'den başka Fransızca, Rumca ve Ermenice harflerle kitap basılabileceği de duyurulmuştu. (MF, II,24, Mayıs 1864)

Böyle önemli işlere imza atmış olan cemiyette üzerinde durulması gereken en önemli kişi şüphesiz cemiyetin mimarı olarak kabul ettiğimiz Münif Paşa²'dir. Tercüme Odası'ndan yetişen ve Maarif nazırlığı da yapmış

1 Hareke tabiri bu devirde sesli harf yerine kullanılmaktadır. Sessiz harfler ise "hurûf" kelimesiyle ifade edilmektedir. Bkz. Fevziye Abdullah TANSEL; "Arap Harflerinin Islahı Ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", Belleten,C.XVII,Nisan 1953, 224.

2 Münif Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali BUDAK; Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa, İstanbul,2004.

olan Münif Paşa “Muhaverat-ı Hikemiye” ismiyle batıdan ilk edebî tercümeyle gerçekleştirdiği gibi Türkiye’nin ilk hukuk felsefecisi ünvanını da almıştır. (Doğan,1991,87) Aynı zamanda bir gazeteci olan Münif Paşa’ya göre gazete halk eğitiminin en önemli aracıdır. Gazeteyi bir hatip okuyucuyu da dinleyici olarak niteleyen Münif Paşa Tasvir-i Efkâr, Mir’at, Mecmua-i İber-i İntibah gibi gazete ve dergilerin çıkışını da okuyucularına büyük bir sevinçle duyurmuştur. Hatta üslûp benzerliğine bakıldığında cemiyet nizamnamesini de kendisinin hazırladığı sanılmaktadır. (Akin,1999,64) Mecmua-i Fünûn’un yabancı ülkelerdeki benzerleriyle boy ölçüşebilecek düzeyde olmasa da amaçlarının vatan çocuklarının yetişmesini sağlamak olduğunu belirten Münif Paşa Türkçe’de basılan ilk bilimsel dergi olduğuna da sık sık vurgu yapmıştır. Mecmua-i Fünûn’un birinci sayısındaki “Mukayese-i İlm ve Cehl” başlıklı yazısında bilgi ve bilgisizliği karşılaştırarak ilme sahip olmanın önemi üzerinde duran (MF,I,1,Haziran1862) Münif Paşa on üçüncü sayıdaki “Mahiyet ve Aksam-ı Ulûm” başlıklı yazısında da ilimleri aklî ve naklî olmak üzere ikiye ayırmıştır. İlmi, bilmek anlamına gelip “bir kaide dahilinde tecrübe oluyla elde edilen netice” olarak tarif eden Münif Paşa ilimleri kullandıkları metod itibarıyla da ayırarak ihtisaslaşmaya işaret etmiştir. (MF, II,,13,Haziran1863) Bütün bunlar dönemin pozitif bilim zihniyetinin birer işaretleridir.

Derginin ikinci sayısında yayımlanan Âli Paşa’nın “iltifatnâmesi” de Münif Paşa’ya büyük moral ve destek vermiştir. Âli Paşa, Mecmua-i Fünûn’u Türkçe’deki bu çeşit bilim eserlerinin ve yararlı dergilerin birincisi olarak niteleyerek memnuniyetini ifade etmiştir. (Akünal, 1985, 117-118) Fuad Paşa’dan sonra Âli Paşa’dan aldıkları bu destekle iyice rahatlayan Cemiyet daha emin adımlarla yoluna devam etmiştir.

Mecmua-i Fünûn’da Münif Paşa’dan başka Kadri Edhem (Paşa), Ohannes, Hasırcızâde Kâmil (Yusuf Kâmil Paşa), Sait (Paşa) ünlü kişilerin de imzası bulunmaktadır. Dergide yazıları yayımlananlar genellikle dönemin yenilikçi, batı kültür ve eğitimi almış ve Tercüme Odası’nda bulunmuş kişilerdir. Yayın politikasını büyük ölçüde belirleyen en çok yazı sahibi olan Münif Paşa’yı ve dergi büyük ölçüde onun “kişisel eseri ve aracı” olmuştur. (Lewis, 1991, 432) Cemiyetin kuruluşunda belirtildiği üzere dergiye de din ve politikanın girmeyeceği belirtilmiş ve herkesin anlayacağı bir dil ile her türlü ilim ve fenne dair bilgiler verilmesi amaçlanmıştır. Politika konusundaki yasak bir süre sonra kalkmış olsa da din konusuna ise hiçbir zaman girilmemiştir. Bunu dini, ilerlemeye, Batılılaşmaya engel olarak görme gibi yanlış bir düşünceye kapıldıklarının bir göstergesi olarak da kabul etmek mümkündür.

Dergide genellikle dünya tarihi, ülkeler coğrafyası, iktisat tarihi, pozitif bilimler, belediyecilik, kent yaşamı, dil gibi ana başlıklar altında birkaç sayı süren inceleme ve makaleler yer almaktaydı. Mısır ve Yunan arkeolojisinin Batı kamuoyunda uyandırdığı ilgiden hareketle dünyanın en

eski uygarlıklarından Mısır, Yunan ve İran yeni bir yaklaşımla incelenmişti. Bu çalışmaların etkisiyle bir süre sonra Osman Hamdi Bey öncülüğünde arkeoloji bilimine ilişkin çalışmalar başlamıştı.(Işın, 1984, 63-64) İktisat konusu dergide daha çok yabancılar tarafından işlenmiş olup bunlardan birisi iktisat teorisi üzerinde duran ilk Osmanlı aydını olan Ohannes Efendi'ydi. Sanayi sergilerine de yer verilen dergide tabiat bilimleri ve madenler de tanıtılmıştı. Türkiye'nin ilk maden mühendisi olan Edhem Paşa "ilm-ü tabakat'ül arz" yerine ısrarla "jeoloji" terimini kullanarak bu kelimeyi literatüre kazandırmıştı. (Ülken,1979,66) Münif Paşa'nın "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan" isimli ilk modern pedagoji çalışması da hesaba katılırsa dergi bilimsel anlamda çok önemli işlevler yerine getirmişti.

Mecmua-i Fünûn'un batıdaki bilim ve kültür gelişmelerini aktarmakla Grandé Encylope'nin Fransa'daki rolünü üstlendiğini söyleyen (Lewis,1991, 432) Bernard Lewis'e, "Mecmua-i Fünûn tam bir mektepti ve bizde Büyük Fransız Ansiklopedisinin on sekizinci asırdaki rolünü oynar" (Tanpınar,1988,181) diyerek Ahmed Hamdi Tanpınar da destek vermiştir.

Dergi birinci ve ikinci yıllarda düzenli olarak on ikişer sayı çıkmış, üçüncü yıl İstanbul'daki büyük kolera salgını nedeniyle otuz üçüncü sayıda yayınına ara vermek zorunda kalmıştı. Mayıs 1866'da otuz dördüncü sayı ile yeniden çıkmaya başlamış, on dört sayı çıktıktan sonra Haziran 1847'de kırk yedinci sayı ile sona ermişti. On beş yıl aradan sonra Ocak 1882'de tekrar yayına başlayan dergi daha ilk sayısında "Bir Yıldız Böceği İle Bir Yolcu"³ başlıklı yazıda Sultan II. Abdülhamid'e atıf yaptığı gerekçesiyle kapatılmıştı. Yazının sahibi olan Münif Paşa'ya "yıldız"⁴ kelimesi ile ne kastettiği sorulunca "Ben Farsça'yı sekiz yaşında iken Ayıntab'da okudum. Şebtâb'ın Türkçesinin yıldız böceği olduğunu da o zaman öğrendim. Bunda kasd aramak eser-i belâhattir"(Ebuzziya Tefik, 1910,2) cevabını vermiş olsa da bu fıkayla II. Abdülhamid'i ülkeyi bataklığa sokmakla itham ettiği açıktı.

3 "Bir yolcu bir karanlık gecede kırdı giderken yolunu şaşırılmış olduğu halde uzaktan bir yıldız böceği gördü. .bunu fenerli bir adam zannedip arkasından gitti ve nihayet bir bataklığa düştü. Herif pek münfail olarak böceğe itab etmeğe başlayıp "Allah müstehakımı versin sen niçin beni böyle fena yerlere getirdin" dediğinde böcek "sana benim ardım sıra gel diyen oldu mu?" diye cevap verdi. Başına bir felaket geldiği vakit anı daima başkasından bilme, elbette senin kusurundur. Her ne gelirse sana senden gelir, sen anı zannetme ki benden gelir" (Doğan, 1991, 103-104)

4 O devirde kullanılması yasak olan kelimelerden birisi de Sultan II. Abdülhamid'in oturduğu Yıldız Sarayı'nı çağrıştırdığı gerekçesiyle yıldızdır. Hürriyet, meşrutiyet, vatan, Murad, Reşad, dinamit, burun ve bombada yasak olan kelimelerdendir.

2.2. Kütüphane

Halkın eğitimini kendisine düstur edinen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bu konudaki en önemli icraatlarından birisi de bir kütüphane açmasıydı. Cemiyet nizamnamesinin on iki, on beş, yirmi beş, otuz üç ve otuz beşinci maddelerinde kurulacak kütüphaneye değinilmiş daha sonra da on maddelik özel bir nizamname yayınlanmıştı. Bu nizamname aynı zamanda Türkiye'de modern kütüphaneciliğin başlangıcı sayılmaktadır. (Eren, 1971,11)

Şevval 1277/Mart 1862 tarihli nizamnameye göre kütüphanede bulunacak kitapların ilk sayfalarının arkası ve mümkün olursa ciltleri üzerine de cemiyetin mührü basılacak, cemiyetin üyeleri kütüphaneden ücretsiz yararlanabilecekti. Hafız-ı Kütüb (kütüphaneci) üç defter tutacak, birinci deftere kitapların giriş sırasına göre isim ve fiyatları ile başlıyan kişilerin isimleri, ikinci deftere alfabetik sıraya göre kitap ve yazarların isimleri, üçüncü deftere de konularını yazacaktı. Buradan kitap almak isteyen kişi kendisinin ve kitabın ismini yazdığı bir kağıdı kütüphaneciye vererek kitabı alacak, kitabı geri getirdiğinde bu kağıt kendisine geri verilecekti. Kütüphaneci ödünç verilen kitaplar için özel bir defter tutacak, kitabı alan kişi zarar verir veya kaybederse kendi parasıyla aynı kitabı alıp getirecekti. Ödünç kitap alma süresi bir aydı ancak kütüphanecinin onayı ile bir ay daha uzatılabilecekti. Kitapları zamanında iade etmeyenler hafta başına yirmi beş kuruş ceza ödeyeceklerdi. Kütüphaneye kitap başlıyanlara da birer teşekkürname verilecekti. (Cunbur,1964,7)

1864 yılı başlarında kütüphanede çoğu üyeler ve yabancı aydınlar tarafından hediye edilmiş binin üzerinde kitap toplanmıştı. Örneğin İzmir demiryolu inşasında görevli mühendislerden T. Crampton kütüphaneye 173 ciltlik bir bilim külliyesi hediye etmişti. Kitap sayısını arttırmak için sürekli çaba harcadığı gibi "hariçte basılan bilimsel ve edebî eserlerden iki nüsha cemiyete hibe olunduğu takdirde Mecmua-i Fünûn vasıtasıyla meccanen ilân olunacaktır" (Eren, 1971, 11) şeklinde bir reklam duyurusu yapılmıştı. Bu vesile ile bir yayın organına sahip olmanın avantajları bir kez daha görülmüştü.

Cemiyet bünyesindeki bu kütüphane, dört yıl hizmet verdikten sonra 1865 yılındaki büyük kolera salgını nedeniyle dergiyle birlikte kapatılmış olsa da. bir "dernek kütüphanesi" olarak halk eğitimi ve eğitimin yaygınlaştırılmasına büyük hizmet etmiştir. Öyle ki devlet eliyle kütüphane kuruluşu çok sonraları ancak meşrutiyet yıllarında gerçekleşerek sırasıyla 1879'da Bağdat'da Maarif Kütüphanesi ve 1884'de İstanbul Bayezid'da "Kütüphane-i Umûmi" açılacaktır.

2.3. Kıraathane (Okuma Evi)

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin temel icraatlarından birisi de okuma odası niteliğinde bir kıraathane açmasıydı. Burası ülkede çıkan hemen hemen bütün gazeteler, en tanınmış Avrupa gazeteleri ve yerli yabancı kitapların bulunduğu ve okunduğu bir yer olacak (MF, II, 24, Nisan 1864,481) böylece insanlar az bir ücret ödeyerek hem dostlarıyla görüşme hem de ülke ve dünya gündemini takip etme imkanına sahip olacaklardı.

Çiçekpazarı'ndaki cemiyet merkezinde "okuma evi" olarak açılan kıraathanenin Salı günleri dışında hergün öğleden sonra saat 3'den gece 11'e kadar açık kalması kararlaştırılmıştı. Kıraathane'ye üye olmak isteyenler ayda beş kuruştan yılda altmış kuruş ödeyeceklerdi. Üyelik için din ve ırk şartı yoktu sadece iyi ahlâklı olmak yeterliydi. Öğrencilerden de ücret alınmaması kararlaştırılmıştı (Akyüz, 1990,2) ki bu iyi niyetlerinin bir göstergesiydi. Başka bir gelir kaynakları olmadığı için cemiyet burada da aidat almak zorunda kalmıştı.

1864 yılı başında kıraathanede; Takvîm-i Vekâyi, Ceride-i Askeriye, Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahvâl, Tasvir-i Efkâr, Mecmua-i Fünûn ve Mecmua-i İber-i İntibah olmak üzere yedi Türkçe, on Fransızca, beş İngilizce, dört Ermenice ve üç Rumca süreli yayın bulunmaktaydı. Daha sonra üç Fransızca ve birer Arapça ve Farsça süreli yayın daha sipariş edilmişti. (MF, II, 22, Mart 1864,425-427)

Tanzimat döneminde halk eğitimi konusunda yeni ve farklı bir girişim olan bu kıraathane Osmanlı okurunu süreli yayınlar ve batı ile buluşturmuştu. "Beyana hacet olmadığı üzere ulûm ve maarif yalnız mektep ve medresede tahsil olunmayıp bunların insanlar arasında yayılması çeşitli araçlarla olur" diyerek kitap ve gazete gibi basılı eserleri kasteden Münif Paşa devamla "bunların hepsini veyahut arzu olunan miktarını tedarik ve satın almaya herkesin bütçesi müsait değildir. Muhtemel müsait olsa da o kadar fedakârlığa gerek yoktur"(MF,II, 22, Mart 1864,424) düşüncesiyle kıraathanenin önemine dikkat çekmişti.

"Kıraathane" ismi daha sonraları çeşitli yüksek düzeyde yerlere verildiği gibi herhangi bir kahvehaneye de verilir olmuş, zamanla da asıl özelliklerini tamamen yitirerek boşa zaman geçirilen yerler haline gelerek günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

2.4. Cemiyetin Sonu

Cemiyet Mecmua-i Fünûn başta olmak üzere halka açık derslerle, kütüphane, kıraathane ve matbaasıyla halka faydalı olmak için çalışmış ve oldukça başarılı da olmuştur. Ancak aslı görevlerinden birisi olarak tespit edilen "malûmat-ı nafiaya dair" kitap yazım ve basım işinde aynı başarıyı gösterememiştir.

Cemiyetin başkanı Halil Bey'in açılıştan hemen sonra Petersburg'a gitmesi ve üyelerden çoğunun memuriyetlerle başka yerlere tayini de çalışmalarını olumsuz etkilemiştir. Cemiyetin üç sene sonunda kolera salgını nedeniyle çalışmalarına ara verdiği söylene de asıl sorun maddî zorluklardı. Nizamnamede kararlaştırıldığı üzere cemiyetin masrafları üyelerin aidatlarından karşılanırken üyelerin tayinle başka yere gitmeleri ve aidatlarını ödememeleri cemiyeti zor durumda bırakmıştı. Bir ara masrafların tamamen Mecmua-i Fünûn hasılatından ve bazı hanelerden karşılanması (MF, II, 24, Mayıs 1864,480-483) kararlaştırıldıysa da parasızlıktan Ocak 1865'de çalışmalara ara vermek zorunda kalmışlardı. Devletin verdiği elli bin kuruş ile 18 Şubat 1865'de çalışmalarına yeniden başlayan (MF,IV,34,Mayıs 1866,1) cemiyet maddî problemler yüzünden Haziran 1867'de faaliyetlerini tamamen durdurarak kapanmıştır. (Işıl,1987,9; Ebuzziya Tevfik,1910,2)

Cemiyetin çalışmalarını küçümsemek ve inkâr etmek mümkün olmadığı gibi Avrupa'daki akademi tarzındaki oluşumlara benzetmek de mümkün değildir.⁵ Zaten batıdaki akademiler gibi bilim adamları tarafından değil daha çok Batıyı görmüş, yabancı dil bilen kişilerin kurduğu bir cemiyet olup onlar gibi uzun ömürlü de olmamıştı. Üyeleri arasında bilim adamı ve araştırmacı bulunmamasının etkisiyle de olsa gerek Batı'nın ilim ve tekniğini alıp kendi değerleriyle yoğurma gibi bir düşünceleri olmamış sadece aktarıcı olmuşlardı. Öte yandan Batı akademileri gibi plânlanmadığı ve Osmanlı vakıf geleneği çerçevesinde kurulmadığı için uzun ömürlü de olmamıştı. Kişisel gayretlerle kurulan ve yürütülmeye çalışılan cemiyet, üyelerin işlerinden artan zamanlara bağlı kaldığı için çok verimli de olamamıştı.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki bütün eksiklik ve olumsuzluklara rağmen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Osmanlı tarihinde kütüphane ve kıraathane gibi halk eğitimi alanında ilklere imza atmış önemli bir kurum olmuştur. Yayın organı olan Mecmua-i Fünûn da ilk bilimsel dergi sıfatıyla çağdaş eğitim, bilim ve kültür aktarımında önemli rol oynamış ve yeni bir devir açmıştır.

3. CEMİYET-İ TEDRİSİYE-İ İSLAMİYE

3.1. Cemiyetin Kuruluşu ve Çalışmaları

Tanzimattan sonra kurulan ilmi cemiyetler içerisinde halk eğitimini ana düstur edinen ikinci cemiyet Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye idi. Büyük Çarşı'da çalışan esnaf çıraklarının çarşı açılıncaya kadar kapıda boşuna beklediklerinden hareketle bu zamanları değerlendirerek onlara okuma-

⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bilim transferi düşünmediğini ve bilim üretilmesine yönelik bir hedefi olmadığını savunduğu gibi İstanbul Şark Cemiyeti'ndeki ilmi hedeften, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'deki profesyonellik ve devamlılıktan, Beşiktaşlı ulema grubunun İslâm ile Batı arasında kurmaya çalıştığı sentezden mahrum olduklarını söyler. (İhsanoğlu 1987a,9)

yazma, hesap öğretmek, ahlâki ve sosyal terbiye vermek amacıyla harekete geçen kişiler tarafından kurulmuştu. Yusuf Ziya Bey⁶, Ahmed Muhtar Bey⁷, Vidinli Tevfik Bey⁸, Namık Kemal ve Ali Naki Efendi cemiyetin kurucu üyeleri idi. (Hayta, 1993, 38)

Cemiyet çarşı civarındaki bir mektebe talip olmuş, Bâb-ı âli meseleyi Evkaf'a havale etmiş ve tamirattan sonra bu mektebin tahsis edileceği sözü verilmişti. Yer meselesini bu şekilde çözen cemiyet kitap ve diğer ihtiyaçları kendilerinin karşılayacağını ve başarılı olanları ödüllendireceğini de duyurmuştu. (Tasvir-i Efkâr, 189, 24 Nisan 1864)

1865 yılında esnaf çıraqları için kurulan cemiyet daha sonra fakir müslüman çocuklarını okutmak gibi daha geniş bir misyon üstlenerek işi büyütülmüştü. 15 Muharrem 1289 (25 Mart 1872) tarihli Nizamname ile vatan-millet sevgisini esas alarak bu yolda çalışacaklarını duyuran (Ayhan, 1994, 7) cemiyete Örücüler civarındaki binanın tamir sırasında yanması üzerine Şimkeşhane civarındaki Valide Emetullah Kadın Mektebi tahsis edilmiş (Hayta, 1993, 39) ve Nisan 1865'de burada eğitime başlamışlardı.

Kayıt süresince okula esnaf ve hademedden 40-50 kişi müracaat emiş, okuma-yazma bilenler hesap kısmına ayrılmıştı. (TE, 285, 30 Mart 1865) Hiç okuma-yazma bilmeyenler için Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri alfabe, harekesiz yazı okuyabilenlere Pazar ve Perşembe günleri hesap ve imlâ gösterilmeye başlanmıştı. Dersler kimsenin işine engel olmamak için birer saat olarak okutulmakta olup Yusuf Ziya Bey, Gazi Muhtar Bey ve Tevfik Bey elifba ve hesap, Namık Kemal'de imlâ derslerini üstlenmişti. (Mahmud Cevad, 2001, 88) Yusuf Ziya Bey'in "Hesab", Tevfik Bey'in de "Tahsilâl-i hesap" adlı kitapları da basılarak hizmete sunulmuştu. (Ergin, 1940, 488)

Derslere ilgi büyük olunca alfabe sınıfı ikiye bölünürken imlâ dersinde iyi olanlara Salı günleri "kaide-i kitabet" okutulmaya başlanmıştı. Alfabe dersine devam edenlerin bir kısmı "ilmihal" ve "malûmat-ı nafia"yı da bitirirken "Sure-i Kur'aniye" ve bir miktar da hesap okumuşlardı. (TE, 365, Ramazan 1282) Okulun kısa zamanda gösterdiği başarılar müslüman ve hıristiyan çıraqlarla memurlar ve katipler arasında da büyük ilgi görünce derslikler yetmez olmuştu. Bu nedenle Aksaray'da Ebubekir Paşa Mektebi de cemiyete tahsis edilmişti. (Ergin, 1940, 488) Buraya da altı yaşından altmış yaşına kadar yüz kırktan fazla kişi kaydolmuş ve yirmi beş ders sonunda harekesiz yazı okuyabilecek seviyeye gelmişlerdi. (TE, 510, 18 Rebiülahir 1284)

Yurtdışına çıkıncaya kadar cemiyette imlâ derslerini veren Namık Kemal, başlangıçta cemiyete zorluklar çıkarıldığını, işe başladıktan

6 17 Ekim 1867'de Maarif nazırı olan Yusuf Ziya Paşa'dır.

7 22 Temmuz 1912 tarihinde sadrazam olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dır.

8 İki defa maliye ve nafia nazırlığı yapmış Vidinli Tevfik Paşa'dır.

sonra bazı kişilerin çekildiğini ancak buradan yetişenlerin Maarif Nezareti'nin okullarından yetişenlerle rekabet edecek düzeye gelmeleriyle kendilerini kanıtladıklarını söylemektedir. Hatta devamla devlet okullarında altı-yedi yılda Türkçe okuma sağlanırken kendilerinin bu işi altı ayda başardıklarını iddia etmiştir. (İbret,107, 3 Şubat 1873)

Cemiyetin faaliyetleri sadece derslerle sınırlı kalmamış ve “Mebahis-i İlmiye” isimli bir dergi çıkarmaya başlamışlardı. Asmaaltı'ndaki Erzincanlı Manasyan Matbaası'nda basılan derginin bir nüshası elli, seneliği ise elli kuruştur. 1867'de yayına başlayan dergide başlangıçta kendi okullarındaki derslere yönelik yazılar varken daha sonra açılı genişletilerek pozitif bilimler şekil, çizim ve şekillerle açıklanmaya çalışılmıştı. (Ayhan,1994,7)

Cemiyetin bir diğer faaliyeti ise telif ve tercüme yoluyla ders kitapları, kaynak ve yardımcı kitaplar hazırlamaktır. Bunlar arasında cemiyetin ismiyle tanınan elifba, Kadri Efendi ve Yusuf Ziya'nın ortak hazırladıkları hesap kitabı ve Rıza Paşa'nın “Esmâ-i Türkiyye” isimli sözlüğü büyük ilgi görmüştü. Müderrislerden Mihaliçli Mustafa Efendi'nin “Emsile-i Cedide” ve “Tekmilât-ül Binâ” isimli kitapları da Arapça öğretimini kolaylaştırmak amacıyla hazırlanarak basılmıştı. Cemiyet bünyesinde akaid, fıkıh, Arapça, dil öğretimi, ilmihal kitaplarından başka tabiat, hayvanat, nebatat gibi değişik alanlarda hazırlanan kitaplarda basılmıştı. İbrahim Şinasi'nin “Tarih-i Umûmi”si, Binbaşı Saip Bey'in “Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası”, Hüseyin Paşa'nın “Memâlik-i Osmaniye Ziraat, Ticaret ve Maadin Coğrafyası” bunların en ünlüleriydi. (Ayhan,1994,7)

Vargücüyle çalışmalarını yürüten cemiyetin Valide ve Ebubekir Paşa mekteplerinin büyük ilgi görmesi, üyelerinin giderek çoğalması ve başarılı olmaları, özellikle de İstanbul'a dönen Paris elçisi Sakızlı Esad Paşa'nın etkisiyle yetim ve fakir çocukları yetiştirmek üzere yeni bir okul açılması fikri ortaya çıkmıştı.

3.2. Darüşşafaka

Sakızlı Esad Paşa Paris'te bulunduğu sıralarda “Brytencé Militarie dé la Fléch” isimli yetim ve kimsesiz çocukların okutulduğu bir okulu gezmiş, İstanbul'a döndüğünde de benzer bir okul açma fikrini ileri sürmüştü. Görüşlerini paylaştığı Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye üyeleri de kendisine destek vermiş ve “Darüşşafaka” ismi verilen okulun açılmasına bu şekilde karar verilmişti. Namık Kemal de bu destekçilerden birisiydi ve yazılarında bu tür yardım ve destekleri dinî bir vecibe olarak nitelendirmişti. (İbret,107,3 Şubat 1873)

Okulun İstanbul'un havadar bir yeri olan Sultan Selim ile Fatih Camileri arasında kalan tepe üzerinde yapılmasına karar verilerek 1869 yılında inşasına başlanmıştı. Masraflar için Sultan Abdülaziz ve Osmanlı hükümeti başta olmak üzere Mısır hidivi, yüksek rütbeli memurlar ve halkın

katkılarıyla otuz beş bin altın lira toplanmıştı. Plâni Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı Ohannes'e yaptırılan Darüşşafaka okul olarak plânlanan ve yapılan binaların ilk örneklerinden birisiydi. Kız ve erkek yetim çocuklar için ayrı iki bölüm olarak düşünülmüş, idare ve masrafları için kendilerine hükümet tarafından vakıf ve gelirler tahsis edilmişti.

Darüşşafaka'nın nizamnamesine bakıldığında on yaşından büyük olmayan fakir ve yetim müslüman çocuklarının alınacağı, okulun ve öğrencilerin bütün masraflarının cemiyet tarafından karşılanacağı, bir idare ve bir eğitim kurulu oluşturulacağı ve öğrencilerin durumları ile yakınan ilgilenecek müdür ve müdire tayin edileceği belirtilmekteydi. Öğrenciler gece de okulda kalacak ve sekiz yıllık bir eğitim ile devlet daireleri ve askeriyede çalışabilecek hale geleceklerdi. Birinci sınıfın dersleri rüştiye programı şeklinde düzenlenirken son iki sınıfın dersleri de yüksekokul programına göre hazırlanmıştı. (Ayhan, 1994, 8)

Darüşşafaka'nın kuruluş amacı müslüman fakir ve yetim çocukların sefaletten kurtarılması olduğundan erzakının fazlası ile temin edilmesi devletin öncelikli işlerinden birisi olarak kabul edilmişti. (BOA; A.MKT. MHM 480/59) Buradaki çocuklar korumaya muhtaç olarak görüldüğünden erzaklarının ambarlarda sürekli ve yeterli miktarlarda bulunması için ilave tedbirler alınmıştı. (BOA; A.MKT.MHM 480/26) Çocukların her türlü ihtiyacı düşünülmüş hatta erkek çocukların sünnetleri şehzadeler veya üst düzey yöneticilerin çocuklarıyla beraber yapılmış (BOA; Y.PRK. AZN 5/33) ve Darüşşafaka'nın diğer öğrencilerine de bu vesile ile ziyafetler verilmişti. (BOA; Y.PRK. HH 24/40)

Bina dört yılda tamamlanarak 25 Haziran 1873'de resmî açılışı yapılmış, açılıştan üç gün sonra da eğitime başlanılmıştı. (Mehmed İzzet, 1927, 6-7) Ders verecek hoca konusunda askerî okullar daha önce kurulduğu ve eleman yetiştirdiği için onlardan faydalanma yoluna gidilmiş ve Darüşşafaka'nın ilk hocaları genellikle askerler olmuştu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında subay hocalar cepheye gittiklerinden okul bir yıl kapalı kalmıştı. Darüşşafaka kendi mezunlarını vermeye başlayınca askerlerin yerini onlar almaya başlamış böylece bu sorun da ortadan kalkmıştı. Hatta 1880-81 yılındaki ilk mezunlardan birkaç kişi "Mekteb-i Sultanî muallim muavinliğine" kabul edilmişti. (Mahmud Cevad, 2001, 188)

Okulun masrafları devletin gelirini tahsis ettiği arsa, dükkan ve arazi gibi yerler ve bağışlarla karşılanmaktaydı. Devlet Çeşme sahilindeki arazilerin Darüşşafaka'ya vakfedilerek parça parça satılmasında (BOA; Y.A.RES. 40/20) olduğu gibi bazen direk bazen de arsa ve gayrimenkul kirası ile düzenli olarak gelir sağlamıştı. Kira geliri tahsis edilen yerlerin kira artışları da devlet tarafından takip edilip artışları gerçekleştirilmekteydi. (BOA; A. MKT.MHM 469/29) Devlet desteğinin yanısıra aynî ve nakdî yardımlar da Darüşşafaka için hayatî önem arz etmekteydi. Örneğin İzmit Mutasarrıfı Maşuk Paşa ile hanımı 3400 zira arsayı Darüşşafa'ya bağışlayarak (BOA; A.

MKT.MHM 427/58) nakdî yardımında buldukları gibi Kunduracı İbtol Darüşşafaka'nın potinlerini imâl ederek (BOA;İ/TNF 5/1314/Ra-04), Jorj Nalpas Efendi tıbbî ihtiyaçlarını karşılayarak (BOA;Y.A.HUS 305/86) ve Şekerci Hasan Kâzım Efendi şeker, şurup, reçel ihtiyaçlarını görerek (BOA;İ.HUS 19/1315/C-046) aynı yardımda bulunmuşlardı. Devlet de aynı yardımda bulunan bu tür esnafın dükkânlarını Osmanlı arması ile süslemelerine izin vererek onları onurlandırmıştı.

Darüşşafaka'da başlangıçta Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, dinî ilimler, Osmanlı tarihi, genel tarih, Osmanlı coğrafyası, genel coğrafya, mantık, edebiyat, kompozisyon, aritmetik, cebir, geometri, fizik, kimya, topoğrafya, jeoloji, tabiat bilgisi, astronomi, makine bilgisi, iktisat ve defter tutma gibi dersler okutulmuştu. Zamanla programda değişiklikler yapılarak elektrik ve telgraf dersi de temel dersler arasına girmiştir ki Türkiye'de telgrafçılığın gelişiminde Darüşşafaka'nın büyük etkisi olmuştur. Öyle ki telgraf, Türkiye'ye ordu dışında siviller tarafından getirilen ilk teknolojik gelişmedir. Darüşşafaka mezunu olup Fransa'ya telgraf tahsiline gönderilen pek çok kişi döndüklerinde devlet hizmetine girdiği gibi yerlerine başkaları gönderilerek bu çark devam etmiştir. (BOA; İ.ŞD 84/4973)

Matematik ve fen eğitiminin arttığı Darüşşafaka Salih Zeki gibi tanınmış bir matematikçiyi de yetiştiren bir okul olmuştur. (Tekeli, 1993,66) Darüşşafaka'nın ismi zamanla Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin önüne geçmiş ve güzel bir örnek olmuştur. 1873 yılında faaliyetlerine başlayan Darüşşafaka çeşitli değişiklikler geçirmiş olsa da günümüz söylemiyle "şefkat yurdu" olarak varlığını sürdürmektedir.

4.CEMİYETLERİN ETKİLERİ

Tanzimat döneminde kurulan ve makalemize konu olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye isimli cemiyetler pek çok ilke imza attıkları gibi özellikle halk eğitimi alanında Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de etkili olmuşlardır. Bu cemiyetler her şeyden önce ülkemizde sivil kültürel müessese geleneğinin başlangıcı ve ilk örnekleri olma açısından önem taşımaktadırlar.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı olan Mecmua-i Fünûn'un "ilimler yalnızca okullarda kazanılmaz, bunların halk arasında yayılması çeşitli araçlarla, yollarla olur" (MF, 22, Mart 1864) düsturu daha sonraki dönemlere de ışık tutmuştur. Kitap ve gazete yoluyla halka ulaşmak, bunlara ulaşamayanlar için kıraathane tarzında okuma odaları düzenlemek ve daha da önemlisi okuma-yazma oranını attırmak bu cemiyetlerin en önemli işlevleri olmuştur. Esnaf çocukları ile başlayan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye gördüğü rağbet üzerine işi daha da büyüterek Darüşşafaka'yı açmış ve önemli başarılar kazanmıştır. Bu başarılı girişimlerden sonra başa gelen felâketlerin kaynağının eğitimsizlik olduğu görüşünden hareketle 1870'lerden itibaren ve II. Abdülhamid döneminde Namık Kemal, Ahmed

Midhat Efendi, Ziya Paşa, Ebuzziya Tevfik, Münif Paşa, Sait Paşa ve Ahmed Rıza Bey gibi bazı ünlü kişilerin gayretleriyle bu yöndeki çalışmalar devam etmiştir. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin de kurucularından olan Namık Kemal dönemin eğitim sorunları ile yakından ilgilenmiş ve M. Kemal Atatürk'ü de vatanperver görüşleriyle etkilemiştir.

Okur-yazarlığın artırılmasına çalışılırken gündeme sık sık Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye çevresinde başlayan "harflerin ıslahı" meselesi gelmiş ve çeşitli farklı görüşler ortaya atılmıştı. Cemiyet bünyesinde "Eski Harflerin Islahı" konulu konferansı ile tartışmayı başlatan Münif Paşa harflerin harekeli veya ayırık olarak yazılmasını gündeme getirirken daha önce de belirttiğimiz gibi bir süre sonra Fethali Ahundzade yeni bir öneri sunmuştur. Namık Kemal ise İngilizce ve Fransızca imlâsının zorluğuna rağmen okur-yazar oranının yüksekliğine dikkat çekerek bu önerilere karşı çıkmış ancak bu tartışma zaman zaman alevlenerek uzun yıllar devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde gelişen Türkçülük akımının etkisiyle dilde sadeleştirmeye gidilirken Arap harfleri ile ilgili olarak birkaç yeni şekil de ortaya konulmuştur. Enver Paşa'nın nazırlığı döneminde orduda da yeni bir yazım şekli kullanılmaya başlanmış ancak yazım zorluğu nedeniyle bir süre sonra bırakılmıştır (Koçer, 1991,225). Yine bu dönemde Hüseyin Cahit, Celâl Nuri, Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı ve Cenâb Şehabettin gibi kişiler tarafından Arap harflerinin dinen bir kutsallığının olmadığı, Latin harflerinin er ya da geç kabul edilmesi fikri ortaya atılmıştır (Ergün, 1982, 88).

Görüldüğü üzere Tanzimat döneminde ileri sürülen düşüncelerin sonuçları II. Meşrutiyet ve daha sonra Cumhuriyet döneminde alınmaya başlanmıştı. Kültürel müesseseler, cemiyetleşme arttığı gibi yeni okullar açılmış, eğitim seviyesi yükselmiştir. II. Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte ülkede yoğun bir halk eğitimi çalışması başlarken özellikle gece dersleri, konferans ve kurslarla okuma-yazma bilmeyen yaşlılara, kızlara, yoksul çocuklara, tutuklulara okuma-yazma ve bazı meslekî bilgiler öğretilmeye çalışılmıştır. Özellikle 1908'den sonra pek çok kadın dernekleri kurulmuş ve Balkan Savaşları sırasında düzenledikleri toplantı ve konferanslar ile yapılan zulümleri protesto ederek halkı bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Yine bu dönemde kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu ve 1911'de kurulan Türk Ocağı dernekleri de Türkçülüğün kuvvetlenmesi için çalışmışlardır. Türk Ocağı'nın faaliyetleri çerçevesinde İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun 1913'de verdiği "Terbiye-i Avâm"⁹ başlıklı konferans da basılarak dağıtılmıştır (Akyüz,1994,260). Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ile başlayan halka açık konferans geleneği bu şekilde hız kazanarak ve kurumsallaşarak devam etmiştir.

Kurtuluş Savaşı döneminde de TBMM Hükümeti, kurduğu "Nasihat Heyetleri" ile halkı Millî Mücadele'nin amaçları doğrultusunda aydınlatmaya, millî birlik ve beraberliği tesis etmeye çalışmıştır. Mehmed

9 Halk eğitimi

Akif gibi gönüllü kişiler de bu çalışmalara hız kazandırmıştır. Millî Mücadele başarıyla sona erdiğinde Maarif Bakanı olan İsmail Safa, valiliklere gönderdiği genelge ile yönetici ve eğitimcilerin hep birlikte halkın eğitimi için çalışmalarını istemiştir. “İrşad Heyetleri” oluşturularak halkı aydınlatma ve devrimlerden bahsetme çalışmaları yapılmıştır (Akyüz, 1994, 281-282). Yeni düzeni sağlam temellere oturtmak için halkın eğitimine büyük önem verilmiş, gerekli adımlar devlet ve gönüllü kişiler tarafından atılmıştır.

Öte yandan 1928 sonlarında Münif Paşa'nın başlattığı harflerin ıslahı ile ilgili tartışmalara son verilerek Latin Harflerine geçilmiş ve “Başöğretmen” sıfatıyla Atatürk kara tahta başına geçerek okuma-yazma seferberliği başlatmıştır. “Millet Mektepleri” ile bu seferberlik ülke çapına yaygınlaştırılmıştır. 1930'lardan sonra Cumhuriyet devrimlerini halka daha iyi anlatmak, onları daha iyi korumak için Türk Ocakları kapatılarak yerine Halk Evleri kurulmuştur. Konferans, sergi, tiyatro, kütüphane gibi etkinlikler ile halkla buluşmayı ve kaynaşmayı hedefleyen Halk Evleri'nin sayısı giderek artmıştır. Bu noktada halka yönelik bu tür faaliyetlerin başlatıcısı olan cemiyetlerin unutulmaması gerekir.

Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin özel kültürel müesseseler olarak başlattığı çalışmalar Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde giderek kurumlaşmış ve meyvelerini vermiştir. Münif Paşa'nın “Mektup” şiirinde “Ama mizâc-ı asra muvafık da olmalı/ Hem de ihtiyâc-ı asra muvafık olmalı” (Doğan, 1991,159) dediği gibi okullarda öğretilen bilgiler de dahil olmak üzere çağın özellikleri ve halkın ihtiyaçlarının göz önünde tutulması gereği üzerinde durulmaya başlanmıştır.

5. SONUÇ

Ülkemizde “ilmî cemiyet” geleneğinin ilk örneklerinden olan, eğitimin yaygınlaştırılması, halkın cehaletten kurtarılması ve nihaî hedef olarak Batılılaşmayı kendisine düstur edinen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye küçümsenemeyecek önemli başarılarla imza atmışlardır. Kişisel gayretlerle kurulan bu iki cemiyet devletten çok az destek görmüş, varlıklarını üyelerin aidatları ile verdikleri hizmet karşılığında aldıkları düşük ücretlerle devam ettirmeye çalışmışlardır.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye; ilk bilim dergisi sayılan yayın organı, modern kütüphanesi, yerli-yabancı gazete ve dergilerin takip edilebildiği kıraathanesi ve halka açık ders ve konferansları ile adeta bir bilim yuvası olmuştur. Darülfünûn kurulması fikri de burada ağırlık kazanmıştır. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye ise bir hayır kuruluşu sıfatıyla yola çıkmış Darüşşafaka'nın açılışından sonra zamanla vizyonu genişleyerek bir eğitim yuvası haline gelmiştir. Eğitime olan katkısının yanı sıra Türkiye'de

telgrafçılığın gelişiminde de önemli rol oynayan Darüşşafaka geleneği günümüzde de çeşitli değişikliklerle devam etmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki bu iki cemiyet de sivil birer organizasyon olarak birçok ilklere imza attıkları gibi oldukça başarılı olmuşlar, kuruluş, teşkilat ve çalışmaları ile kendilerinden sonrakilere de güzel birer örnek teşkil etmişlerdir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); İrade/ Dahiliye 31671/2, 31671/3, 33552.

BOA; İrade/ Ticaret ve Nafia (TNF) 5/1314/Ra-04.

BOA; İrade/ Şurâ-yı Devlet (ŞD) 84/4973.

BOA; İrade/Husûsi 19/1315/C-046.

BOA; Sadaret Mektûbi Kalemi Mühimme (A.MKT.MHM) 427/58, 469/29, 480/26, 480/59.

BOA; Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib (Y.PRK. AZN) 5/33.

BOA; Yıldız Perakende Hazine-i Hassa (Y.PRK. HH) 24/40.

BOA; Sadaret Resmî Maruzat (Y.A. RES.) 40/20.

BOA; Sadaret Hususî Maruzat (Y.A.HUS.) 305/86.

2. Gazete ve Dergiler

Takvim-i Vekâyi (TV) 280 (21 Ocak 1845)

Tasvir-i Efkâr (TE); 189 (24 Nisan 1864), 285 (30 Mart 1865), 365 (Ocak 1866), 510 (19 Ağustos 1867)

İbret 107 (3 Şubat 1873)

Mecmua-i Fünûn (MF); I, 1 (Haziran 1862), 5(Ekim 1862), 7 (Ocak 1863),

II, 13 (Haziran 1863), 22 (Mart 1864), 24 (Mayıs 1864), 24 (Mayıs 1864)

IV, 34 (Mayıs 1866),

3. Kitap ve Makaleler

Akın, Adem; *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara,1999.

Akünel, Doğan; “İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünûn”, *Tanzimattan*

- Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul,1985,s.117-118.
- Akyüz, Yahya;** “Tanzimat Döneminde İlk Kiraathanenin Açılışı”, *Okumak*, S.4, Mart,1990,s.2.
- Akyüz, Yahya;** *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul,1994.
- Ayhan, Halis-Maviş, Hakkı; “Darüşşafaka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.IX, İstanbul,1994, s.7-9.
- Budak, Ali;** *Batılulaşma Sürecinde Çok Yönlü bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*, İstanbul, 2004.
- Cunbur, Müjgan;** “İlk Dernek Kütüphanemiz”, *Türkiye Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, C.XIII, S.1-2,1964,s.2-5.
- Doğan, İsmail;** *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Süavi*, İstanbul,1991.
- Ergün, Mustafa;** *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara, 1982.
- Ebuzziya Tevfik;** “Münif Paşa, Hayatı ve İşleri”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1910.
- Eren, İsmail;** “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Faaliyet ve resirleri”,*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.45, 1971, İstanbul, s.10-12.
- Ergin, Osman;** *Türk Maarif Tarihi*, Ankara,1977.
- Hayta, Necdet;** “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye”,*Eğitim Dergisi*, S.5,1993,s.38-41.
- İşıl, Yeşim;** “Mecmua-i Fünûn’da Tıp Konulu Yazılar”, *Bilim Tarihi*, İstanbul, Ağustos,1993.
- İşın, Ekrem;** “Osmanlı Bilim Tarihi, Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun”, *Tarih ve Toplum*, Kasım 1984,s.61-66.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ;** “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş Ve Faaliyetleri”, *O.İ.M.C*, İstanbul,1987,s.197-200.
- Koçer, Hasan Ali;** *Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul,1991.
- Lewis, Bernard;** *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara,1991.
- Mahmud Cevad;** *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Haz. Tacettin Kayaoğlu, Ankara,2001.
- Mehmed İzzed ;** *Darüşşafaka*, İstanbul,1927.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi;** *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul,1988.
- Tansel, Fevziye Abdullah;** “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, *Belleten*, C.XVII, Nisan 1953, s.223-249.

- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim;** *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara,1993.
- Ülken, Hilmi Ziya;** *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul,1979.